

Régi örmény nyomtatványok az Országos Széchényi Könyvtárban

SCHÜTZ ÖDÖN

Az alábbiakban az Országos Széchényi Könyvtár raktárából nemrég előkerült, a 18. század első feléből származó néhány örmény nyomtatványt kívánunk bemutatni.* Előljáróban röviden ismertetjük a korszak örmény nyomdászatának történetét.¹

A tatár pusztítás után, a török és perzsa uralom alatt, az Örményország területén dúló háborúk közepette nem bontakozhatott ki az örmény nemzeti kultúra és így a 14—18. század az örmény irodalom hanyatlásának kora nemcsak minőségileg, hanem mennyiségileg is.²

A kulturális élet fellendítésében, a feudalizmus retardáló erőinek felszámolásában oly nagy szerepet játszó nyomdászat sem indulhatott meg ilyen körülmények között örmény földön, hanem — mint az amszterdami örmény nyomda történetével kapcsolatban másutt már vázoltam — különböző európai kereskedelmi—kulturális centrumokban.³

A 18. század (a század utolsó negyedéig) az örmény könyvnyomtatásban az átmenet korszaka a kezdeti rövidéletű nyomdai vállalkozások és az örmény nemzeti nyomdászat megindulása között.⁴

Addig is állandóbb jellegű örmény nyomdászat ott bontakozhatott ki, ahol erre a társadalmi-gazdasági feltételek megvoltak. Így lett ebben a korszakban az örmény nyomdászat otthona két örmény kereskedelmi központ, Velence és Konstantinápoly.

A két város örmény nyomdászatának indító rugói és körülményei között több lényeges eltérés mutatkozik. Az örmény kereskedők szempontjából Velence tranzitközpont, Konstantinápoly viszont a kelet-nyugati kereskedelem állandó telephelye. Velencében az örmény kereskedők jobbra csak átutazók, Konstantinápolynak jelentősszámú örmény lakossága van, élénk örmény kulturális élettel. Velencében uniált örmény papok egyes gazdag kereskedőket nyernek meg egy-egy könyv kiadásának finanszírozására, Konstantinápolyban örmény mesterek nyomdáiban készülnek a könyvek és az állandó örmény lakosság és a könyveket a világ minden táján forgalomba hozó kereskedők szilárdabb alapot jelentenek az örmény könyvek kiadása számára.

De éppen a mecénás-rendszer segítségével már ekkor is lehetett volna Velencében is anyagi alapot teremteni állandó örmény nyomda létrehozására. *Me-chitar Sebastaci*, az antoníanus uniált örmény kongregáció megalapítója, már a szerzetnek 1717-ben a Szt. Lázár szigeten való megteremtése óta igyekezett — gazdag örmény kereskedők támogatásával — megteremteni egy nyomdát,⁵ de a kiváltságaikra féltékenyen őrkdő velencei olasz nyomdák megakadá-

lyozták terve véghezvitelében és így a rend tagjai is olasz nyomdában voltak kénytelenek műveiket ill. a fordításokat kinyomatni.

A Velencében megjelent örmény könyvek száma tekintetében első helyen áll *Antonio Bortoli*,⁶ aki 1695 és 1774 között több mint 100 örmény könyvet nyomtatott ki.⁷

Megrendelői, ill. a költségek fedezői gazdag örmény-katolikus kereskedők voltak, tehát a könyvek vételárából befolyó összeg komoly nyereséget jelentett a nyomdásznak. A könyvek tartalmilag az uniált örmény papok akkori szükségletének felelnek meg; *Mechitar* és tanítványai néhány értékesebb könyvén (nyelvtanok, szótár, iskolakönyvek) kívül jobbára jezsuita skolasztikus-teológiai művek fordításai.

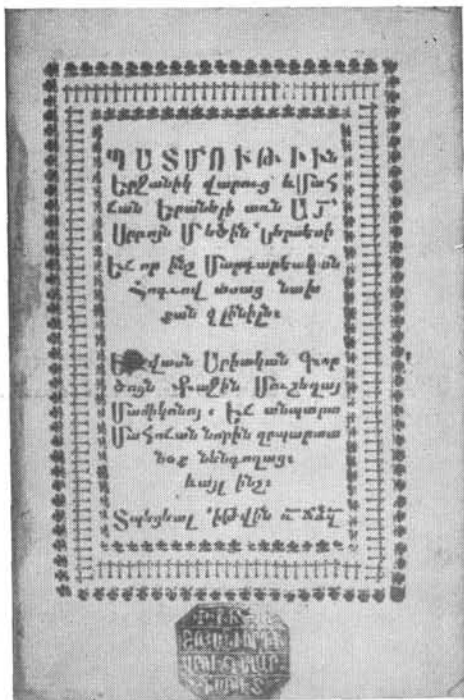
A mechitaristák, miután 1729-ben már teljes örmény betűkészlettel rendelkeztek, igyekeztek megszabadulni *Bortoli* monopoliума alól. 1751-et követőleg évekig tartó pereskedés után kapnak engedélyt rá, hogy más velencei nyomdával is dolgoztathassanak (*Stepanos Orlandjan*, 1772 után pedig *Demetrios Teodosjanc*, stb.) és csak 1789-ben nyithatják meg saját nyomdájukat.⁸

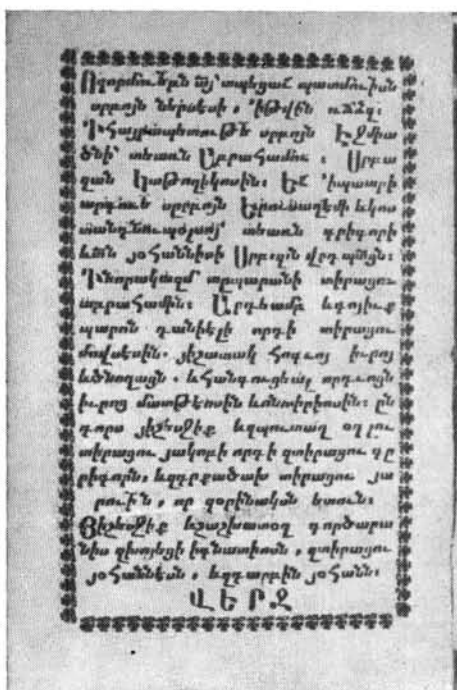
A bemutatott könyvek éppen ebből az átmeneti korszakból kerülnek ki, nyelvük többnyire fordításízű, sőt a latinománok a latin nyelvtan szabályaiba akarják kényszeríteni az örmény nyelvet.

A társadalmi-gazdasági feltételek következtében eltérő jellegű az örmény nyomdászat Konstantinápolyban.

Az egyházi könyvek gregoriánus⁹ szelleműek. Az örmény könyvek nyomtatói örmény nyomdászok, maguk vésik, öntik betűiket és igyekeznek mind tökéletesebbet nyújtani. A nyomdák — az előző századi próbálkozásoktól eltérőleg — hosszabb életűek, legtöbbjük legalább az illető nyomdász haláláig áll fenn, az apa többnyire fiait is betanítja a szakmára, sőt esetenként egész nyomdászdinasztia jön létre. Ezek között a leghíresebb *Astvadzatur*¹⁰ *Abučekhci* 1700-ban alapított nyomdája, mely több mint 150 évig áll fenn és unokája *Boghos Arabjan* a török szultáni nyomdaigazgatói címet nyeri el.

A nyomdászok elsősorban az örmény (gregoriánus) hitélet igényeit elégítik ki (biblia, egyh. szerkönyvek, énekeskönyvek, de régi egyházi irodalmi emlékek is). Ez érthető, hiszen a könyvek kinyomtatásának szorgalmazói itt is főként papok és a mecénás lelki üdvét az őtőlük ajánlott vallási tárgyú művel igyekszik biztosítani. De elég nagy számban találunk köztük világi jellegű könyvet (ábécésköny, nyelvtan, szótár, népkönyv), sőt régi örmény krónikákat is.

Az alább ismertetett könyvek közül a konstantinápolyi örmény nyomdászat gazdag termését mindössze két könyvecske képviseli. Az egyik nem árulja el a nyomdász kilétét, a másik *Apraham* (Abraham) *Trakaci*¹¹ tbir¹² nyomdájában készült.

Apraham 1734-ben¹³ nyitotta meg nyomdáját. A nyomda működésének egy évtizede alatt 7 könyvet produkált. Ezek — kiállításuk fogyatékosága mellett — érdekes egyházi-történeti emlékek többnyire első kiadásai.¹⁴

A nyomdatulajdonos nem volt pusztán kiadó, hanem tevékenyen közreműködött a nyomtatás munkájában, mint az egyik kolofon elmondja:¹⁵ „Emlékezzetek meg e könyv nyomtatójáról, Apraham Trakaci tbirről, aki sajátkezűleg odaadón fáradozott, kente a fekete-színű koromfestéket a rézbetűkre, nem bízva ezt más munkásokra.”

1. *Girk ajbubenic*¹⁶ [Ábécéskönyv (és kathekizmus)]. 1—64 old. *Kerakanutean girk* [Nyelvtankönyv] 1—112 old. egybekötve. Amszterdam 1666. St. Edžmiasin és S. Sargis vezér nyomdájában.¹⁷ $9\frac{1}{2} \times 12\frac{1}{2}$.

Horvát István könyvtárából.¹⁸

2. *Partez ogewor*. [Lelki kert]. 4. kiad.¹⁹ Ford.: Hovannes Gostantinubolseci vtb.²⁰ (Konstantinápolyi)²¹ Velence 1704. Antonio Bortoli nyomd. 288 old. (csonka). $7\frac{1}{2} \times 12$.

3. *Khačatur Erzrumeci*²² vtb.: *Hamarotutiwn barojakani A[stua]cabanutean*²³ [Compendium theologiae moralis]. Velence 1709. A. Bortoli nyomd. 792 old. $16 \times 22\frac{1}{2}$.

4. *Albert Medz*²⁴: *Hamarotuti[wn] a[stua]cabanute[an]*²⁵ [Compendium theologiae veritatis]. „A régi időkben latinról örményre fordították kiváló vartabedjeink. Revideálás után kiadta Mechitar Sebastaci vtb.²⁶” Velence 1715. A. Bortoli nyomd.

Eredetileg is egybekötve, külön címlappal: *Lucmunk*... [Az Albertnél található nehezen érthető ill. kétes szavak magyarázata]. Velence 1716. 680 old. $10\frac{1}{2} \times 16$.

Tulajdonos: 1720 Garabed Arka²⁸ és Anna Takuhi²⁷.

5. *Patmagirk hogwoc hawataceal nndžeceloc*²⁷ [A halandó hívő lelkek könyve]. „Olasz spirituális könyvekből és egyházi történetekből összeállította”, örményre fordította és kiadta Honan Tokhateci ppk. Velence 1724. A. Bortoli nyomd. 576 old. 7×11 .

A könyv régi tulajdonosai: Der Hohannes Voskeričjan, 1762. — Anton Lusik Torosjan aghč²⁹ (?) fia. — Martin Lutvik.

6. *Lukas Pinelos*:³⁰ *Girk jorum andzeri zhanderdzeloj kenē*³¹ [Gersone, della perfezione religioso]. „Konstantinápolyban 1721-ben örményre fordította Hohannes Nigomitaci (Nikomédiai) vtb.” Velence 1731. A. Bortoli nyomd. 580 old. 8 × 15.

Tulajdonos: Karolin [Farkas]

7. *Girk arakac* [A példabeszédek könyve]. „Lenyomtatva külön, kis formátumban, a biblia kinyomtatásával egyidőben, miután annak kinyomtatását követőleg a nagyméretű oldalakat kettéosztottuk.” Velence 1734.³² A. Bortoli nyomd. 94 old. 9½ × 15½.

Tulajdonosok: 1782. Egh. Oh. Ml. Ci. (Zi?). — Ex libris R. P. Zacharia Wertan De Donogan. A. D. 1809. 18^a 9bris.

8. *Mechitar Sebastaci* vtb.: *Meknutiwn groc žoghowoghin*³³ [Az „Ecclesiastes” könyvének magyarázata]. Régi egyházatyák magyarázataiból összeállította és „a biblia latin, görög, szír, arab és kaldeus fordításainak egybevetéséből az eredeti héber értelmének megfelelően revideálta —”. Velence 1736. A. Bortoli nyomd. 454 old. 10½ × 17½.

9. *Alponso Rodriquez*: *Krtutiwn katarélutean ew kronaworakani arakinutean*³⁴ [Exercicio de Perfection, y virtudes cristianas]³⁵ Ford.: Bedros Tiflizeci³⁶ és az ő megbízásából korrigálta Mechitar főapát. Velence 1741.³⁷ A. Bortoli nyomd. 322 old. 8½ × 15.

Tulajdonosok: 1782. Oh. Ml. Ci. (Zi?), — Karolina Farkas.

10. *P. János* jezsuita: *Džokhk baceal*³⁸ [A megnyílt pokol, azaz elmélkedések a pokol kínjairól]. Fordították olaszról Mechitar apát tanítványai. Velence 1753. Stepannos Orlandjan nyomd. 160[helyesen: 260] old. 7½ × 12.

Tulajdonos: Manug, Oh. Asvadur Manug Megdezci³⁹ fia. 1789. Erzsébetváros.

11. *Mechitar Sebastaci* vtb.: *Krtutiwn aghotic*.⁴⁰ [Exercitio praecum] „és hozzáfűztem egy ábécé-achrostichonos verszetet a szent szűzhöz.” (253—317.) „Az [új-]dzulfai⁴¹ Baron⁴² Markar Khaldarenc fia Baron Melik kérésére írta —”. Velence 1772. Demetrios Teodosjanc nyomd. 352 + 10 (számozatlan) old. 10 × 15.

12. *Toma Kempeci*: *Hamahetewumn Kristosi*.⁴³ Imitatio Christi Thomae A⁷ Kempis. Ford.: Hohannes Gostantinobolseci vtb. Romae 1705. Typis S. Congreg. de Propaganda Fide. 612 + 16 (számozatlan) old. 10 × 15.

Tulajdonosok: Lusig o. h. Agh. Khnganos Danieljan (?) fia adta Der Krikornak 1794-ben. — Ex libris P. Z. W. de Donogan. 1810. 21^a 8bris.

13. *Kalust Amasjaci*⁴⁴ vtb.: *Girk or anuaneal koči lusašawigh*⁴⁵ [Könyv, mely neveztetik illuminatusnak]. Konstantinápoly 1704. 224 old. 10 × 15.

Tulajdonos: Ex libris R. P. Z. W. de Donogan A. D. 1809. 18^a 9bris.

A könyv nyelve már lépés a modern irodalmi nyelv felé: a grabar (a konzervatív klasszikus irodalmi nyelv), az askharhabar (az élő nyelvből kifejlődő irod. nyelv) keveréke, megtűzdelve (a konstantinápolyi környezet hatására) török szavakkal.⁴⁶

14. [*Mesrop erec*]: *Patmutiwn erdžanik varuc ew mahwan . . . Mecin Nersesi . . .*⁴⁷ [Az I(sten) választottja, Szt. Nagy Nerses boldog életének és halálának története és amit prófétai lélekkel megmondott még bekövetkezése előtt; valamint a

vitéz Mušel Mamikonean⁴⁷ hősi tetteiről és irigyei rágalmai révén bekövetkezett ártatlan haláláról, és más egyebekről]. Konstantinápoly 1737.⁴⁸ Apraham Trakaci nyomd. mkha [= 248] old. $9\frac{1}{2} \times 15$.

Az örmény történeti irodalom egyik becses emléke. Bár lényegében 10. századi kompiláció és szövege jórészt megegyezik Pawstos Buzand krónikájával (5. század), számos helye (különösen a Kaukázustól északra lakó népekről régebbi forrásokból adott tudósításai) ma is elsőrendű forrásértékkel bír.

A történeti irodalom a krónika 1853-ban Velencében kiadott verzióját tartja eredetibbnek, amely az idők folyamán egyre több interpolációval bővült.⁴⁹ Egy ilyen bővebb verziót tartalmaz az 1737. évi isztambuli kiadás.⁵⁰

A könyvecske kolofonjából: „... Szt. Nerses e története nyomtattatott 1186[=A.D.1737]-ban... diracu⁵¹ Apraham ujonnan felállított nyomdájában Baron Taniel fia diracu Movses anyagi eszközeiből... Emlékezzetek meg ezenkívül Budagh-oghlu diracu Hagop fiáról diracu Krikorról és a könyvárúsító Harutjunról, akik a mintapéldányt adták.

Emlékezzetek meg még a nyomda dolgozóiról, a khoji Iknadiosról [Ignatius], diracu (H)ohannesről és (H)ohan kovácsról.” (p. 248.)

Tulajdonos: Der Harutjun abegha, ...

*

Magyar kultúrtörténeti szempontból érdeklődésre tarthat számot, hogy a könyvek régi tulajdonosainak javarésze — a bejegyzésekben előforduló örmény nevek tanúsága alapján — erdélyi örmény lehetett. (A tulajdonos lakóhelyét azonban kimondottan csak egy esetben találjuk bejegyezve: № 10. Erzsébetváros.)

A régi tulajdonosok közül különösen felkeltette figyelmemet *Donogán* Vertán Zakariás neve, mivel az Erzsébetvárosból a kolozsvári Erdélyi Múzeumba (Museul Ardelean) került kéziratok javarészén is az ő neve szerepel.⁵² A kéziratok katalógusának összeállítója, Fr. Macler, a tulajdonos kilétével kapcsolatban megállapítja, hogy a *Vertan* (<*Vardan*, *Vartan*) név igen elterjedt Magyarországon és Erdélyben. Ennek szemléltetésére közli két *Vertán* nevű személy életrajzát *Szinnyei* „*Magyar írók élete és munkái*” c. művéből. A terjedelmes lapalji jegyzetből⁵³ azonban nem derül ki, hogy a két személyt végeredményben milyen kapcsolatba hozza a kéziratok tulajdonosával. Mivel azonban az adott esetben a *Donogán* szerepel, mint családnév helytelen a *Vertán*-ból kiindulni.⁵⁴ Ebben az időben (19. század eleje) az erdélyi (vagy akár lengyelországi, vagy moldvai) örményeknél is már kialakult a családnév akár patronimikonból, akár valamilyen cognomenből, így tehát inkább a *Donogán* család elágazását kellene vizsgálni. Bár a *Donogán* család számos tagja élt Erdélyben, D. Vertán Zakariás kilétét hosszú ideig nem sikerült kiderítenem. Erzsébetváros két monográfiaírója *Kovrig* Gergely és *Ávedik* Lukács sem tud róla. A kérdéshez a kulcsot az *Erzsébetvárosi Hírlapban* találtam meg.

A 18. század elejétől az örmény gyerekek tanítását Erzsébetvárosban Velencéből küldött mechitarista (antoniánus) szerzetesek végezték helybeli kolostorukban. Az erzsébetvárosi mechitaristákról, akik több mint 170 évig működtek ott, sem a városi levéltárban, sem az egyházyűlési feljegyzésekben, sem a me-

chitarista szerzetesek kolostorában semilyen feljegyzés nem maradt fenn — írja Kovrig.⁵⁵

Mindenesetre néhány elszórt adat maradt fenn működésükről. Az erzsébetvárosi egyházugyűlési jegyzőkönyvek azt mutatják, hogy a mechtaristák, valamint a városi tanács (és a plébános) között sok vita folyt az iskolázás kérdésében. Mindkét fél magának vindikálta az oktatás felügyeletét, a tanítás módjáról és helyéről való intézkedés jogát. Emiatt 1810-ben a mechtarista szerzetesek egészen beszüntették az örmény nyelv tanítását, miéртis az egyházugyűlés feliratot intézett Kövér István (Sztepannosz Akonc Kjuver) velencei főapáthoz,⁵⁶ hogy az örmény nyelv tanítására „egy arra alkalmas személyt ide parantsolni ne terhelhetne”.⁵⁷

Az Erzsébetvárosban tanító mechtaristák közé tartozott az említett *Donogán* pap is. *Donogán* 1782. okt. 20 (30?)-án született Gyergyószentmiklóson. 1794-ben lépett be a szerzetbe, 1804-ben szentelték fel és 1808. jan. 15-én küldi a szerzet „Baspalov”-ra (Ibasfalva—Erzsébetváros). *Donogán* 1840-ben halt meg San Servoloban.⁵⁸

P. Szarkiszjan részletes jellemzésében különösen kiemeli, hogy az Erdélyben levő mechtaristák között *Donogán* ismerte legjobban az örmény nyelvet, és emellett hasonló jól bírta a latint, németet és a magyart is. Öröklött „febris nervosus” betegsége vitte sírba.⁵⁹ Feltehető, hogy *Donogán* az 1810. évi oktatási exlex állapot után visszatért Velencébe, mert ex libris-ei mind 1808—1810-ből vannak keltezve.

Erzsébetváros közönsége és a mechtaristák között úgy látszik mégis létrejött a megegyezés, mert az 1824. szept. 23-i egyházugyűlési jegyzőkönyv járandóságukról intézkedik.⁶⁰

Jegyzetek

*Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött 5 örmény kódexet *Fogolyán V. A.* ismertette. *Magy. Könyvszle.* LXVII. (1943) 16—23. 1.

¹ Irodalom: G. Levonjan: *Haj girkejev tpagrutjan arvesto* [Az örmény könyv és könyvnyomtatás művészete]. Jerevan 1946. G. Zarbhanaljan: *Patmutjun hajkakan tpagrutjan* [Az örmény könyvnyomtatás története]. Velence 1895. S. Somal: *Quadro della storia letteraria di Armenia*. Velence 1829. C. F. Neumann: *Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur*. Lipsce 1836. Az ismertetett könyvek címlapjának teljes szövege megtalálható: G. Zarbhanaljan: *Hajkakan matenagitutjun* [Bibliographie Arménienne]. Velence 1883. (A továbbiakban: *Bibl. Arm.*) — A nevek és címek átírásában csekély módosítással a nemzetközi átírásmódot használom.

² V. A. Hakobjan: *Manr žamanakagrutjunner XIII—XVIII dd* [Rövid krónikák a 13—18. századból]. I. Jerevan 1951. Bevezetés.

³ *Magy. Könyvszle.* LXXIII. (1957). p. 336—337.

⁴ Az edzsmiacini nyomda 1771-ben készült el.

⁵ *Magy. Könyvszle.* LXXIII. p. 345.

⁶ A könyvek címlapján az olasz nyomdászok neve nyugati örmény kiejtés szerint, többnyire örmény patronimikonképzővel szerepel: *Կոռթոլի* — Bortoli, Stepannos Orlandjan — Stefano Orlando, stb.

⁷ *Zarbhanaljan* évek szerinti kimutatása a *Tpagrutjun*-ban (p. 258—276.) és a *Bibl. Arm.*-ben (XIX—XXXI.) nem pontos, mert több helyen nem jelzi a nyomdát, ahol pedig a címlapon szerepel. (E művek kritikáját lásd: H. S. Anaszjan: *Hajkakan matenagitutjun V—XVIII dd.* [Örmény bibliológia, 5—18. század]. I. Jerevan 1959. p. XXIII.)

- ⁸ De még a Szt. Lázár szigeten készült nyomtatványok impresszumán is ott található 1795-ig Bortoli neve, aki leszedte a sápot. *Tpagrutjun*, p. 163.
- ⁹ Elnevezve Grigor Lusavoričról (Világosító Szt. Gergely), aki a hagyomány szerint az örmény egyház megalapítója volt.
- ¹⁰ = 'Deodatus'.
- ¹¹ = tráciai. Apja, Sarkis, Tekirdaghból (Rodostó) származott. L. *Banber Matenadaraní* [A jerevani Archivum Közleményei]. No. 4. (1958) p. 427.
- ¹² (dpir) = deák.
- ¹³ *Teodik* szerint 1737-ben.
- ¹⁴ Pl. Grigor Tatevací (1340—1410), a tatevi akadémia unióellenes főnökének művei.
- ¹⁵ G. Tatevací „Oskeporik” (1746), apud *Levonjan*, p. 146.
- ¹⁶ *Bibl. Arm.* p. 26.
- ¹⁷ Oskan nyomdája. *Vö. Magy. Könyvszle.* LXXIII. p. 338.
- ¹⁸ Ugyancsak innen került a Széchényi Könyvtárba a Whiston fivérek ritkaság számba menő Horenaci fordítása.
- ¹⁹ *Bibl. Arm.* p. 579. szerint 3. ki
- ²⁰ vartabed (vardapet) = doctor (theologiae).
- ²¹ Melléknevén Holov (1635—1691) az örmény nyelvet a latin nyelvtan mintájára húzta rá és így eltorzította. *Vö. Somal*, p. 161. skk., *Neumann*, p. 254. skk.
- ²² azaz Kh. Arakeljan, a Propaganda tanítványa, művét eredetileg latinul írta és egy Maria Karakašjan nevű apáca fordította örményre. *Vö. Somal*, p. 170., *Neumann*, p. 266.
- ²³ *Bibl. Arm.* p. 257.
- ²⁴ Albertus Magnus (1193?—1280)
- ²⁵ *Bibl. Arm.* p. 13.
- ²⁶ A. M. e munkájának (Művei 13. köt.) volt egy régi örmény fordítása. Valószínűleg ez szolgált alapul Hakob örmény dominikánus 1344-ben készített fordításához, melyet Mechitar korrigálás után kiadott. *Anasjan*, op. cit. I. col. 389, 399—400.
- ²⁷ Köznévi jelentése: 'király' ill. 'királynő'.
- ²⁸ *Bibl. Arm.* p. 558—559.
- ²⁹ *agha'a* (?) = (Kuty, Moldva és Erdély örmény nyelvjárásaiban) 'úr'
- ³⁰ Luca Pinelli jezsuita, 1542—1607.
- ³¹ *Bibl. Arm.* p. 330. *Sommervogel* (VI. 802, 808.) ezt az örmény kiadást nem jelzi.
- ³² *Bibl. Arm.* p. 43. A *Tpagrutjun* tévesen 1733-ra datálja. 1733-ban a bibliát nyomtatta ki Mechitar főapát.
- ³³ *Bibl. Arm.* p. 419—420.
- ³⁴ Alphonso Rodriguez spanyol jezsuita, 1537—1616. *Bibl. Arm.* p. 591.
- ³⁵ A fordítás latinból történt.
- ³⁶ A Propaganda tanítványa. Stílusa: „corrottissimo e sopra modo stentato”. *Somal*, p. 170., *Neumann*, p. 266—267.
- ³⁷ Az örmény fordítás második kötete megjelent uo. 1742-ben, csak ezt az utóbbit említi *Sommervogel*, VI. p. 1952.
- ³⁸ *Bibl. Arm.* p. 156—157.
- ³⁹ = *mahdeszi* = Jeruzsálemet járt zarándok. *Vö. mohammedán viszonylatban hadzsi.*
- ⁴⁰ *Bibl. Arm.* p. 313.
- ⁴¹ Iszpahán elővárosa, örmény kereskedelmi központ.
- ⁴² Az 'úr' jelentésre devalválódott francia eredetű szó.
- ⁴³ *Bibl. Arm.* p. 211.
- ⁴⁴ Gajdzag (Kajcak) konstantinápolyi patriarcha.
- ⁴⁵ *Bibl. Arm.* p. 121.
- ⁴⁶ *Patma-banasirakan Handes* [Történeti-filológiai Szemle] Jerevan. 1960. 2. sz. p. 116.
- ⁴⁷ St. Nerses örmény katolikosz (353—373) már előre megjövendölte az önálló Örményország bukását. — Mušel M. a szaszanidák elleni felszabadító harc vezére ebben a korban.
- ⁴⁸ *Bibl. Arm.* p. 425. *Levonjan* szerint ez a mű — melyet tévesen 1735-re datál — volt a nyomda első kiadványa (op. cit. p. 145.), holott csak a harmadik volt. L. *Banber Matenadaraní*, loc. cit. — (Lásd a képeken e könyvecske címlapját és kolofonját.)
- ⁴⁹ *Langlois*: Collection des historiens... de l'Arménie, Paris. II. p. 20.
- ⁵⁰ *Dashian*: Catalog Mechit. Bécs, p. 179.
- ⁵¹ = (egyházi) iskolát járt; deák; írástudó ember.

- ⁵² Fr. Macler: Manuscripts Arméniens de Transylvanie, Paris, 1935. A kéziratkatalógusban a III, V, VII, IX, XXII, XXXI, XXXII, XXXIX, XLI, XLVII, XLIX. számú kéziratok szótárak, nyelvtan, vallásos művek.
- ⁵³ Uo. p. 23—25.
- ⁵⁴ Egyébként *Donogán* örmény írásban a felszenteléskor kapott *Zacharias* mellől a *Vertán*-t el is hagyja: „*Zakaria Tonokanean (Donoganjan)*”. Lásd MSS XXXII, XXXIX.
- ⁵⁵ Kr. *Kovrigjan* (Gr. Govrikjan): Hajk Heghisapetubolis Transilvanio [Az örmények az erdélyi Erzsébetvárosban] III. Bécs 1904. p. 94—95.
- ⁵⁶ Szül. Gyergyószentmiklóson, 1740—1824.
- ⁵⁷ Congreg. paroch. 1810. okt. 31. *Az erzsébetvárosi gimn. ért.* 1894/95. p. 6—7.
- ⁵⁸ *Erzsébetvárosi Hírlap* IX/39. (1911. szept. 24.). Dr. Vahan Inglisian bécsi mechitarista szíves közlése szerint a cikkíró M[erza] Gy[ula] értesülését valószínűleg a „*Bazmavep*” (Pazmaveb) velencei örmény folyóiratból (59. (1911) p. 220.) vette. — „*Armenia*” XV. (1901). p. 352.
- ⁵⁹ *Arakelakan gorcuneutiwn Mkhitarcan* [A mechitaristák missziós tevékenysége]. Velencei Mech. MS. p. 187. — A kézirat idevonatkozó részletét, valamint a fentebbi újságcikk kiegészítő adatait Dr. N. L. Fogolyán velencei mechitarista volt szíves eljuttatni nekem.
- ⁶⁰ *Az erzsébetvárosi gimn. ért.* 1894/95. p. 15.